

Атанас Дерменджиев/A. Dermendzhiev

ГЕОГРАФСКИ ПОГЛЕД КЪМ ЦЪРКВИТЕ И МАНАСТИРИТЕ В СЪРБИЯ

A Geographical Vision towards the Churches and Monasteries in Serbia

Six tourist and religious regions were defined on the basis of complex historical, geographical, religious and cultural realities: Belgrade, Fruška Gora, Central Serbia, Western Serbia, Eastern Serbia and Kosovo.

Keywords: tourist and religious region; churches and monasteries; Serbian rulers.

Историческите паметници на един народ са обективно доказателство за степента на неговата самоорганизация, светоглед и начин на съществуване. Те са материализиран израз на ценностната му система. А тяхното ареализиране е териториална снимка на локалните центрове на духовни пулсации. Тези, които генерират чувството за самосъхранение и го мотивират в по-нататъшното му съществуване.

На Балканите, където просперитетът на една нация по правило е свързан с проблемното оцеляване на друга, властва полюсният модел. Той е инфилтриран във всички сфери на живота – икономика, култура, религия. Основен двигател на културните процеси и център на духовната енергия е религиозният обект – църква, манастир, култов паметник. Това в пълна сила се отнася за Сърбия, държава, в която още от Средновековието властва култът към рода (династията на Неманичините). Тогава се създава мрежа от големи манастирски средища, свързани с ктиторството на владетелите. Като културен феномен те изпълняват функциите на книжовни средища, в които със сакрален респект опазват и репродуцират писаното слово. В тях се осъществява тъй нужната за съхранението на родовата памет приемственост, в тях се създава книжнина, структурирана обикновено около локални култове. Те са активните инкубатори на народностните възделения и разпространители на чувството за битийна принадлежност. Но обект на изследването не са социо-културните и религиозно-просветителските им функции. Нашата цел е далеч по-скромна. Колкото и да е парадоксално, в географската ни литература не откриваме описания на църкви и манастири на територията на западната ни съседка (остава открит въпросът за народностната принадлежност на една част от тях). Като своеобразни

културни центрове с интересна история, архитектура и дърворезба те предизвикват професионален, но и туристически интерес. Който, от гледна точка на държавната политика, би следвало да се валоризира.

Една кратка разходка в миналото на Сърбия разкрива интересна подробност – изключителната религиозност на сръбските владетели. Чрез градежи на църкви и манастири те укрепват единството на светската и църковната власт. Църквата и монашеството са поддръжници на сръбската владетелска идеология. Всички по-важни събития получават благословение. Това налага преди да портретизираме реперните религиозни паметници на сръбската държава и да ги ареализираме (защото географията е обективна снимка на исторически сложили се процеси) да маркираме етапите на държавно засебяване на сръбската територия.

Първата, макар и условна държавна организация старейшините на сръбските славянски племена създават в края на IX в. по един от левите притоци на р. Ибър – р. Рашка. Покорени от българския цар Симеон през 874 г. сръбите приемат християнството. При княз Часлав (927–950) Рашка получава самостоятелност, която губи от Византия. С името Рашка е известна първата сръбска държава. През XI в., при Михайло, политическият център на сръбската общност е самостоятелната държава Дукля (по-късно Зета). Разцветът на Рашка е свързан с династията на Неманичите. Великият жупан Стефан Неманя (1166–1199) успява да изгради обширна държава, простираща се от Ниш до Адриатика и от Сараево до Призрен, обединявайки разделените земи и полагайки основите на процъфтяващата средновековна Сърбия. Синът му Стефан Първовенчани (1196–1227), коронясан от папата за крал, укрепва държавата и извоюва от Византия самостоятелност на сръбската църква. Негов брат и пръв архиепископ на сръбите е Сава Неманич, известен по-късно като св. Сава – най-видният и почитан църковен и просветен деец на Сърбия. И докато в България по това време съществува центростремителна тенденция (функциониране на светителски култове, териториално съсредоточени в едно книжовно средище), то в Сърбия тенденцията е центробежна – развива се единствено “двойният култ” към св. Симеон (Стефан Неманя) и св. Сава Сръбски, но съществува териториално разсъсредоточаване по манастирските книжовни средища.

Приет с почести в двора на българския цар Асен II в Търновград Сава Неманич приключва жизнения си път през 1236 г. По-късно мощите му са пренесени от църквата “Св. Четиридесет мъченици” в Милешевския манастир в Сърбия, но по време на турското нашествие по заповед на Синан паша те са изровени и изгорени на централния площад в Белград през 1594 г.

Притежанието на свети мощи е изключително богатство за всяка православна и католическа църква. От една страна, – тези реликви подхранват вярата в чудото на Възкресението, а от друга са фактор за провокиране на туристически интерес. Често мощите се използват и за “дипломатически” подаръци. С подобна операция се свързва името на крал Стефан II Урош Милутин (1282–1321), син на Стефан Урош I (1253–1276) и внук на Стефан Първовенчани. Един от най-изтъкна-

тите сръбски средновековни владетели и ктитор на много църкви и манастири разширява територията на сръбската държава на юг. Разширява се и диоцезът на Сръбската архиепископия. По строителство на храмове и пожертвователност за православната църква той надминава всички свои предшественици, изпълнявайки дадено обещание – колкото години управлява, толкова църкви да построи. Каноизиран е за светец след смъртта си. Мощите му са положени в манастира Банска, но след Косовската битка през 1389 г. са пренесени в близкото рударско селище Трепча. През 1460 г., заради проблеми с турците, са преместени в манастира “Горна Баня” край София. Сега се пазят благоговейно в столичния катедрален храм “Св. Неделя”, дълго време наричан от народа “Св. Крал”. Българският Свети Синод е в преговори да предостави на Сърбия частица от мощите на Св. Милутин срещу част от мощите (вероятно) на сръбския патриарх св. Ефрем, който е от български произход.

Синът на Милутин Стефан Дечански (1321–1331) и внукът му Душан Силни (1331–1355) разширяват държавата. Душан установява самостоятелна патриаршия и се коронясва за цар на “сърби и гърци”. След смъртта му държавата бързо отслабва. През 1371 г. умира и последният владетел от династията на Неманичите – Стефан Урош, а с това се слага край на градежа и разцвета на църкви и манастири, на философското отношение на сръбските владетели към православната религия, стигащо дори до там, че много от манастирите се превръщат в своеобразни техни гробници (задужбини).

По-нататъшната историческа съдба на Сърбия, белязана от дългото турско присъствие и сложните отношения с балканските съседи, оказва въздействие както върху съграждането и разрушаването на ценни религиозни паметници, така и върху техния облик и локализиране. Като се абстрахираме от многопластовите политически отношения, извеждайки на преден план концентрацията на религиозни и култови обекти и интензитета на туристическото посещение, бихме могли да очертаем шест туристико-религиозни ареала: Белградски, Фрушка гора, Централна Сърбия, Западна Сърбия, Косово и Източна Сърбия.

1. Белградският ареал разполага с ценни религиозни ресурси, съсредоточени преимуществено в столицата. Поради специфичните функции на града и неговата представителност на малка площ са концентрирани едни от най-известните обекти: църквите “Св. Александър Невски”, “Св. Богородица”, Съборната църква, “Св. Апостоли Петър и Павел”, “Св. Георги”, “Св. Илия”, “Св. Никола”, “Св. Петка”, “Св. Сава”, Възнесенската църква и др.

Храмът “Св. Сава” е изграден през 1935 г. по проект на арх. Никола Несторович и Александър Дергия във византийски стил. Куполите му имат височина 70 м. На всеки от тях са поставени позлатени кръстове с височина 12 м и тегло около 4 т.

Съборната църква е построена през 1840 г. в стил късен барок (класицизъм). В нея са съхранени мощите на крал Урош и деспот Стефан Щилянович. Тук са гробниците на Обреновичите: Милош, водачът на Второто сръбско въстание от

1815 г.; Михайло, неговият първи син, и Милан, вторият син на Милош и крал на Сърбия, злополучен инициатор на Сръбско-българската война от 1885 г.

2. Фрушка гора (Сръбската “Св. Гора”). Отстъпвайки на север от набезите на турците християните пресичат р. Сава и се установяват във Фрушка гора — хълмист район в поречието между Сава и Дунав. Тук изграждат свои убежища-монастири (около 35 на брой). Сега са запазени 17 от тях: Крушедол, Старо и Ново Хопово, Раваница, Петковица, Раковац, Фенек и др. Изградени са в духа на моравската и рашката школи. През 20-те години на XVIII в. се дооформят в стил барок, привнесен от украински и руски монаси.

Крушедолският манастир е най-известен. Построен е през 1509–1516 г. Свързан е с делата на патриарсите Арсений III и Арсений IV и ктиторовото на крал Милан Обренович и съпругата му Любица.

Ново Хопово е един от най-красивите манастири във Фрушка гора, изграден през XV–XVI в. Църквата “Св. Никола” е построена от братята Лачко и Марко Йовошич в моравски стил. През XVII в. манастирът е реставриран в стил барок. Иконостасът е дело на един от най-добрите майстори по онова време – Теодор Крачун (1676). В манастира монашески сан приема Доситей Обрадович.

3. Централна Сърбия. С известна условност този туристико-религиозен ареал обхваща централните части на Сърбия – на юг от Белград до линията Нови Пазар – Куршумлия, на запад – до Белград – Чачак – Нови Пазар, на изток – до долината на р. Велика Морава, обхващайки Източна Шумадия и земите на юг от нея. Ареалът е богат на манастири и църкви – материални паметници на християнския дух и центрове на религиозната култура от епохата на Средновековието. В началото на XIII в. във вътрешността на сръбската държава се формират големи манастирски книжовни средища, където се развиват култовете на първите сръбски светци.

Манастирът “Студеница”, намиращ се на едноименната река, приток на р. Ибър, на 12 км от гр. Ушице, е най-авторитетният манастир, който се свързва с възхода на династията на Неманичите. В края на XII в. първият сръбски велик жупан Стефан Неманя го построява като своя задужбина и след смъртта му мощите му са пренесени там. “Студеница” е един от първите манастири в Средновековна Сърбия. Тук са изградени църквите “Св. Богородица” и “Св. Йоаким и Ана”. В първата е гробницата на Стефан Неманя (от 1208 г.). Еднокуполната църква е облечена в мрамор. Особено изящно е Разпятието на Христос. При крал Радослав (30-те години на XIII в.) в църквата са изобразени сцени от живота на великия жупан – едни от най-изразителните в епохата на Средновековието. Втората църква “Св. Йоаким и Ана” е изградена по времето на крал Милутин – през 1313–1314 г.

Манастирът “Студеница” е паметник на изкуството, включен в списъка на световното културно-историческо наследство на ЮНЕСКО през 1986 г.

Манастирът “Жича” е средището на първата автокефална сръбска архиепископия. Намира се недалеч от гр. Кралево. Изграден е през 1206 г. В него през 1217 г. архиепископ Сава коронува за крал брат си Стефан Първовенчани, а през 1220 г.

ръкополага първите сръбски епископи. Стефан Първовенчани е ктитор на манастира, който се превръща в негова задужбина, след като там са положени мощите му.

В близост до гр. Нови Пазар се намират манастирите “Петрова църква” и “Георги Пилар”, изградени по времето на Стефан Неманя. При изворите на р. Рашка, на 15 км югозападно от Нови Пазар, е манастирът Сопочани. През 1263–1268 г. крал Урош изгражда към него църквата “Св. Троица”. Фреските ѝ са връх в средновековната европейска иконопис. Особено изразително е Успение Богородично. Манастирът е в списъка на обектите – паметници на световното културно наследство на ЮНЕСКО от 1979 г.

Манастирът “Градач” е изграден от кралица Елена, съпруга на Урош I в долината на р. Ибър в средата на XII в. В импозантната църква, богато украсена с романски декоративни пластички, за пръв път са открити готски елементи. Седемте купола са изключение за православните храмове.

Манастирът “Лазарица” се намира в гр. Крушевац, престолнината на княз Лазар. Построен е през 1376 г. и носи името “Св. Стефан” (Лазарица).

Непосредствено до гр. Тръстеник се намира манастирът Любошица. Изграден е през 1389–1406 г., по времето на княз Лазар и княгиня Милица, която тук приема светото причастие.

Манастирът “Каленич” е построен от деспот Богдан през 1407–1413 г. в моравски стил. Намира се недалеч от гр. Крагуевац.

Манастирът Покайница, в долината на р. Велика Морава, е изграден от Петър I Караджорджевич, водачът на първото сръбско въстание от 1805 г., в знак на особената му привързаност към църквата. Неговите мощи се съхраняват в манастира “Опленац”, недалеч от гр. Арангеловац.

4. Западна Сърбия. Този туристико-религиозен ареал обхваща западните части на страната. Очертаването на границите има условен характер. Ядро на ареала се явява съсредоточието на многобройни манастири в Овчаро-Кабларския пролом на р. Западна Морава. На протежение от около 20 км, проломът, свързващ Чачанската с Розешката котловина и явяващ се най-живописен в Сърбия, е осеян с манастири. Населението нарича тази област “Малката Света гора”. На левия бряг на р. Западна Морава са манастирите “Благовещение”, “Св. Илия”, “Св. Никола”, “Св. Йоан” и “Успение”, а на десния – “Преображение”, “Сретение”, “Св. Троица”, “Възнесение” и “Въведение”.

Манастирът “Благовещение” е изграден през 1602 г. В него църковен сан получава сръбският патриарх Павле.

Манастирът “Св. Илия” е построен през 1938 г. Счита се, че тук е най-хубавото място на пролома и всяка година се организират големи събори.

Манастирът “Св. Никола” се намира в най-тясната част на Овчаро-Кабларския пролом. Изграден е през 1597 г. От 1984 г. към него функционира църковен музей.

През 1959 г. е построен манастирът “Св. Йоан”. Непосредствено до него (на 200 м) се намира манастирът Успение (2001).

Манастирът “Преображение” е изграден през 1911 г.

Под самия връх Овчаре, на 800 м н.в., се намира манастирът Сретение. Заобиколен е от всички страни с високи каменни зидове.

По долината на р. Троицка, приток на Западна Морава, на 504 м н.в., се намира манастирът “Св. Троица”. Изграден е през XV в. В него се съхраняват ценни икони като Спасителят и Богородица и др.

По северния склон на планината Овчаре е манастирът “Възнесение”. Църквата му е построена през 1937 г.

На изхода на пролома, на десния бряг на Западна Морава, е манастирът “Въведение”. Изграден е по времето на св. Сава.

Манастирът “Милешева”, в Западна Сърбия, е задужбина на крал Владислав (1234–1243). Църквата “Възнесение Христово” е построена през 1219–1235 г. През 1236 г. в манастира са пренесени мощите на св. Сава от Търново. През 1377 г. в Милешева е коронясан за крал на Босна и Сърбия Твртко Котроманич. Фреските от 1228 г. са дело на византийски зографи.

5. Косово. Този туристико-религиозен ареал, кръстопът на различни култури, традиции и религиозни влияния, смятан за част от сръбската културна идентичност от 1000 години насам, е образец на византийската архитектура. Разцветът на художественото творчество, което оставя своя отпечатък върху паметниците в Косово, датира от обединителните държавнически действия на Стефан Неманя и продължава до битката при Косово поле през 1389 г., когато провинцията пада под турско владичество.

Синтезът между западни и византийски средновековни традиции на романския стил в архитектурата, който се открива в сръбско-византийските стенописи, е в основата на богатото културно наследство на Косово.

През XII в. в северната част на провинцията, в Печ, се изгражда религиозен център, който по-късно става седалище на Сръбската патриаршия. В продължение на векове сръбските крале строят множество църкви и манастири. Тези земи започват да се наричат Метохия, т.е. “църковен имот”.

Печкият манастир се намира в самия край на Руговския пролом, на левия завой на р. Речка Бистрица. Представлява манастирски комплекс от три църкви: “Св. Димитър”, “Св. Апостоли” и “Св. Богородица”. Ктитори са Стефан Първо-венчани и св. Сава. Манастирът е седалище на втория сръбски архиепископ Арсений и негова задужбина. Там се съхраняват мощите на други сръбски архиепископи, канонизирани за светци – Евстатий, Никодим и др.

Един от най-важните религиозни паметници на Косово (а те са стотици) е манастирът “Високи Дечани”, построен през 1334 г. от Стефан Урош III (Дечански) в рашки стил. Изографисван е в продължение на 15 години. Особено впечатляващи са изображенията на Стефан Дечански и на неговия син и наследник на трона

Душан Силни. Манастирът е включен в списъка на световното културно наследство на ЮНЕСКО през 2004 г. като част от културното наследство на всички косовари (албанци, сърби, горани и др.).

Други православни паметници със световна значимост са катедралата “Св. Богородица Левишка” в гр. Призрен, построена през 1307 г. и манастирът “Грачаница”, датиращ от 1320 г. Катедралата представлява петкуполна базилика, изградена със съдействието на крал Милутин.

Манастирът “Грачаница” е разположен в едноименното село, на 5 км от Прищина, административния център на Косово, и в непосредствена близост до древния митрополитски център Липлян. Издигнат е от крал Милутин през 1313–1321 г. върху руините на храм, посветен на Пресвета Богородица. Манастирът е последният от близо 40-те църкви и манастири, които св. крал Милутин е издигнал в Македония, Сърбия и на Света гора. През XIV–XV в., по време на тюркското робство, монасите го превръщат в духовен и културен център от изключително значение, но по-късно е разрушен и опустошен. От огромния манастирски комплекс до днес е оцеляла само манастирската църква. Тя е иззидана с тухли и камък, има форма на два врязани един в друг кръста и представлява върхът на сръбската средновековна архитектура от византийски тип. Добре запазените стенописи са повлияни от византийското изкуство от т. нар. Палеологов Ренесанс и представляват най-добрите постижения от Милутиновия период.

Събитията в Косово през последните години се отразиха пагубно върху религиозните паметници. Унищожени са над 150 православни църкви и манастири, десетки джамии. Проблемът с опазването и възстановяването на историческите обекти в областта е актуален и днес. Той се разисква на различни политически и организационни нива. Преговорите между албанци и сърби се фокусират върху защитата на зоните около религиозните и култови паметници. Независимо от бъдещата политическа физиономия на Косово би следвало да се стигне до извода, че е необходим специален статут на всички обекти на духовното и културно наследство на сърби и албанци в областта.

6. Източна Сърбия. Този ареал обхваща земите на изток от долината на р. Велика Морава до държавната граница с Република България. Включва две локализации – северна (районът източно от гр. Ягодина) и източна (западните български покрайнини по направление Цариброд-Босилеград).

През 1375–1378 г. недалеч от гр. Ягодина е построен манастирът Раваница. Състои се от два архитектурни пояса – нисък и висок (със 7 кули). Църквата към него “Възнесение Господне” е изградена в духа на моравската школа. До 1697 г. в манастира се пазят тленните останки на княз Лазар.

Манастирът “Манасия” и близкия до него “Деспотовица” представляват общ комплекс, изграден през 1407–1418 г. Ктитор на манастира е синът на Лазар, деспот Стефан Лазаревич (1389–1427). Той укрепва границите на останалата непокорена още от турците територия на сръбската държава, присъединява Косово и Зета.

Настъпва период на стопански и културен напредък. Манастирската църква “Св. Троица” се превръща във важно средище на прочутата Ресавска книжовна школа.

Манастирът “Сисоевач”, разположен на десния бряг на р. Крнице, дълго време е бил метох на манастира Раваница. Изграден е от св. Сисой, изповедник на княз Лазар. За пръв път се споменава през 1389 г.

В източната част на ареала най-внушителен е Погановският манастир “Св. Йоан Богослов”, разположен сред живописния каньон на р. Ерма. Изграден е през XIV в. Включен е в списъка на световното културно наследство на ЮНЕСКО.

На 15 км северно от него се намира Суковският манастир. Изграден е през XVI в. и осъвременен през XVIII в. от майстори и зографи от Самоковско.

Закътан в горските дебри, недалеч от гр. Владичин хан (област Вране), е манастирът “Св. Илия” от XIV в.

И докато манастирът “Прохор Пчински”, носещ името на западнобългарския отшелник, е известен у нас със своята архитектура и още повече като средище на важни исторически събития, то в Западните покрайнини има множество религиозни паметници с нерадостна съдба. Вероятно поради българския им произход и вид — царибродската църква “Успение на Пресветата Богородица”, “Св. Никола Летни” в с. Протопопинци, Царибродско, “Св. Троица” в с. Извор, Босилеградско, босилеградската “Св. Богородица” и още много други. Те са запуснати и изоставени, рушени и поругавани. Една “историческа реликва”, но и цяла философия, която все още си остава неразбрана.

* * *

Във времето на необуздания стремеж към всевластие, в задъханото и злостно балканско съревнование, в миришещото още на барут от “приятелския огън” сръбско небе, в умиращата безвъзвратно (почти) надежда на хората от схлупените босилеградски къщи, в бесните погледи и взаимни сръбско-албански закани има нещо социално-симпатично. А то е, че те са като че ли фрагмент от сюжет на балкански филм по Емир Кустурица и тъжно-смешен фалсет от песен на Горан Брегович.

Филмът свършва. Музиката притихва.

А ние? Ние оставаме с поуките от историята. И със самата история. Тази, която носят и съхраняват нейните паметници.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Батановић, Душан Т.** Нове историја српскот народа. Београд, Наш дом, 2001.
2. **Јанићијевић, Др. Јован.** Културна ризница Србије. Београд, Идеа, 1996.
3. **Јовановић, Бојан.** Характерологија срба. Београд, Научна книга, 1991.
4. **Нешев, Георги.** Българските манастир. С., 2001.

5. **Савов, Ганчо.** Южнославянски страни. Земя и народи, историческо и духовно развитие. В. Търново, Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий", 2004.

6. **Тодорова, Зденка.** Светилища, разделени с граница. Цариброд– София, 2007.

7. **Трифенова, Радослава.** Манастирски средища и монашеска книжнина в Сърбия и България. XIII в. – В: LiterNet, 29.07.2002, № 7 (32).